

Ziya Bəhmənlı*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELMI-TEXNİKİ TERMİNLƏRİN LÜĞƏTLƏRDƏ ƏKSI

Dildə sözlər müxtəlif işlənmə dərəcəsinə malikdirlər. Hər bir dildə dilin aktiv və passiv fondu mövcuddur. Bəzi sözlər vardır ki, onların işlənmə dərəcəsi məhduddur, yəni onlar yalnız müəyyən sahələr üzrə işlənir. Həmin sahələr üzə işlənən sözlər lüğətlərdə qruplaşdırılır. Hər bir lüğətin də özünə xas olan bir sıra xarakterik xüsusiyyəti mövcuddur. Elm sahələrində işlənən terminlərin əksər hissəsi haqqında qeyd etdiklərimiz məhz lüğətlərdə özünü geniş şəkildə göstərir. Belə ki, zaman keçdikcə yeni-yeni terminlər formalaşdıqca, terminlərin əks olunduğu lüğətlər də zənginləşir və inkişaf edir. Azərbaycanda da istər ilkin terminoloji lüğətlərin yarandığı dövrdə, istərsə də müasir zamanımızda müxtəlif sahələr üzrə terminlərin əks olunduğu lüğətlər hazırlanmışdır.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövərdə terminoloji lüğətlərdə dilə daxil olan terminlərin sistemləşdirilməsinə, onların mənalının izah olunmasına, digər dillərdə qarşılığının verilməsinə rast gəlirik. Ona görə də müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminoloji lüğətlər üstünlük təşkil edir. İstər terminoloji lüğətlərin çapının digər lüğətlərin çapından üstün olması, istərsə də bu sahədə terminlərin sistemləşdirilməsi və həmin sistemləşmiş termin sözlər və söz birləşməsinin izahının verilməsi leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlərin rolunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğundan xəbər verir. Terminoloji lüğətlərdə terminlərin toplanması və sistemləşdirilməsi sırf elmi deyil, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Terminoloji lüğətlərin tərtibi dövlətin dil siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. Dil siyasəti çərçivəsində terminoloji araşdırmalar terminoloji lüğətlərin və termin bankının hazırlanmasının ümumi qaydalarını, bu qaydaya cavab verə biləcək ümumi standartların yaradılmasına imkan verir. Beynəlxalq təşkilatlar terminlərin unifikasiyasına və onların təsvirinin vahid standartlarının hazırlanmasına çalışırlar. Məlum olduğu kimi, terminoloji lüğətlərdə mövcud olan sözlər terminlərdən təşkil olunur.

Terminlər də bir sıra xüsusiyyətlərinə görə başqa sözlərdən fərqlənir:

1. Termin daha çox tək mənalılığa meyledir.
2. Terminlər üslubi cəhətdən daha çox neytraldır və onların böyük əksəriyyəti nə yalnız elmi üslubda rast gəlinir.
3. Termin dəqiqdir, nomunativ funksiya daşıyır, digər sözlərlə müqayisədə emosionallığa və kspessivliyə malik deyildir.
4. Termin terminologiyanın müəyyən olunmuş sahəsində birneçə dildə, çox vaxt isə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işləyə bilər.

Qloballaşan müasir dövərdə leksikoqrafiyanın ən çox inkişaf etmiş sahəsi terminoloji lüğətçilikdir desək, yəqin ki, yanlışdır. Çünki elm, texnika inkişaf etdikcə dildə yeni-yeni terminlər yaranır, yeni anlayış adları meydana çıxır. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan da terminoloji lüğətçilik bu proseslərdən kənarda qalmamış və yeni yaranan terminlərin vahid bir mənbədə toplanması və unifikasiyası sahəsində ciddi işlər aparılmışdır və bu proses indi də davam edir.

Texniki terminlərin də terminoqrafiyada öz mövqeyi və rolu vardır. Müasir zamanda bizi əhatə edən elə bir sahə tapmaq olmaz ki, orada texniki terminlərdən istifadə olunmasın. Ölkəmiz bir vaxtlar SSRİ imperiyasının tərkibində olduğundan dilimizə daxil olan terminlərin əksəriyyəti rus dili vasitəsi ilə keçirdi. Müstəqillikdən sonra isə bu proses bir qədər fərqli xarakter aldı və dilimizə terminlər birbaşa mənbə dildən keçməyə başladı. Texniki terminlərdən danışarkən prof I.Qasimov yazır: “Texniki terminlərin arxasında müəyyən və konkret texniki anlayışlar-predmetlər dayandığı üçün onlar daha konkret olur. Bu tipli terminlər real aləmdəki obyektlərlə müəyyən anlayış vasitəsilə əlaqə yaradır” (1, s. 91).

Azərbaycanda terminoloji lüğətçilik sahəsində də xeyli sayda lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq texnikanın sürətlə inkişafı və yeni-yeni texniki avadanlıqların yaradılması nəticəsində dildə bu sahəyə aid xeyli yeni termin yaranır. Nəticə etibarlı ilə texnika sahəsi üzrə nəşr olunmuş lüğətlərin mövcud olmasına baxmayaraq bu lüğətlər sürətlə inkişaf edən texniki sahənin tələbatını ödəyə bilmir. Nümunə olaraq bugünkü günümüzə elektrotexnikanı və mobil telefonlarını göstərə bilərik. Hər gün yeni-yeni telefonlar istehsal olunur bu telefonların və digər cihazların mövcudluğu dilimizdə də yeni terminlər yaranması ilə müşahidə olunur.

Ölkəmizdə texnika sahəsi üzrə lüğətlərin tarixinə nəzər yetirsək görürük ki, bu sahə üzrə ilk terminoloji lüğət 1926-cı ildə işıq üzü görmüşdür və lüğət həmin dövrün terminoloji sahəsinin mənzərəsini əks etdirmişdir. Lüğətdə bəzi terminlər vardır ki, onların mənası dilimizdə çətin anlaşılacaq ifadələrdən ibarətdir.

Məsələn :

Фонцар-çotləqçi,
фонка-juqutə və s.

Həmin lüğətdə rus dilində mövcud olan terminlərin qarşılığı həm türk, həm də Azərbaycan dilində verilmişdir. Nümunə olaraq *Билетная касса* - *bilet kassası* qarşılığı türk dilində verildiyi halda digərlərində isə *В один путь* - *bir xətti* Azərbaycan dilində ekvivalenti verilmişdir. Hətta elə terminlərə rast gəlmək mümkündür ki, ilk terminin rusca tərcüməsində söz birləşməsinin birinci tərəfi Azərbaycan ikinci tərəfi isə türk dilində və yaxud əksinədir. Məsələn: *Закрывающийся* - *karatan dairə,*

Дверной - *kapı çərçivəsi* və s.

*Bakı Avrasiya Universiteti, Ümumifilologiyakafedrasının müəllimi, (doktorant) ziya_behmenli@mail.ru

Verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, həmin dövrdə dilimizdə texniki terminlər hələ tam oturmamışdı. Digər tərəfdən bu həmin dövrün dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı idi.

Müasir dövr lüğətlərinə gəlinə isə qeyd olunmalıdır ki, hazırda bu tip lüğətlər çox inkişaf etmişdir və dilimiz istənilən texniki termini ifadə etmək iqtidarındadır. Məsələn, 2004-cü ildə texniki sahələr üzrə iki terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Bunlardan biri üç dildə olan “Rusca-azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti” dir. Mühüm hadisə olan lüğətdə terminlər rus əlifbası sırası, terminlər rus-azərbaycan-İngilis dili ardıcılığı ilə verilmişdir. Məs: *Армагучу* – *almaturçu* - *steelman*, *Впередке* – *qazımada* - *indriving*. Bir sözdə yeni mənalı sözlər də törəmiş və lüğətdə yeni sözlərin hər birinin tərcüməsi verilmişdir. Buna aşağıdakı “dalğa” sözündən törəmiş yeni sözləri göstərə bilərik:

Вална - *dalğa*, *ләпә* - *wave*

Ветровая - *külək dalğası* - *wind wave*

Взрывная - *partlayış dalğası* - *blast wave*

Основная - *əsas dalğa* - *peak flood wave*

Паводочная - *əsassəldalğası* - *peak flood wave*

Пологая - *azmeylidalğa* - *stopping wave*

Пропуска - *buraxmadalğası* - *release wave*

Сейсмическая - *seysmik dalğa* - *earthquake wave*

Стоячая - *durğundalğa* - *standing wave*

(волны) упругие - *elastik dalğalar* - *elastic wave* (2, s.37)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “dalğa” termininə müxtəlif sözlər qoşulmuş, bunun nəticəsində də yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Beləliklə, yeni yaranan söz birləşmələrinin hər birini iki dildə qarşılığının tapılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Lüğətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də burada verilən terminlərin üç dildə tərcümə olunmasıdır. Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət əvvəlki lüğətlə eyni ildə 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Rusca - azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”dir. Lüğətdə terminlərin əhatə dairəsindən bəhs olunarkən qeyd olunur ki, “Rusca - azərbaycanca texniki terminlər lüğətində müxtəlif elm sahələrinə, texniki qurğulara, aparatlara, cihazlara, istehsalat proseslərinə, eləcə də texnikanın əsasını təşkil edən dəqiq elmlərə, məsələn, fizika, riyaziyyat, kimya və s.-yə aid 13000-dən çox termin və anlayış toplanmışdır” (3, s. 3). Lüğətdə rus dilində olan termin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənmiş və ayrı-ayrı mənə ifadə etmişlər. Terminlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir.

Məsələn: “*Абстрактный*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə edir. Hər birinin mənası ayrılıqda izah olunmuşdur. 1. *Абстраксия* - *elmi-tədqiqat metodu, predmet və hadisələrin mühüm və əsas əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi*; 2. *Мюцərrədlük* – *informatikada - obyektin əsasən xarici xassələrin təsviri, onun daxili quruluşu və konkret reallaşdırılması nəzərə alınır*” (3, s. 9). Göründüyü kimi, “*Абстрактный*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə etdiyindən hər biri ayrıca izah edilmişdir. Lüğəti nəzərdən keçirdikdə bu kimi hallara tez-tez təsadüf olunur.

Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət 2006-cı ildə nəşr olunan “Fransızca - azərbaycanca elektronika terminləri lüğəti”dir. Lüğət qeyd olunan sahə üzrə ilk dəfə nəşr olunmuşdur. Fransız dilində bu sahə üzrə daha çox işlənən 17000-dən artıq termin daxil edilmişdir. Terminlərin böyük əksəriyyəti texniki elmlərdən olan elektron texnikası, elektrotexnika, radiotexnika, avtomatika və idarəetmə sistemləri hesablama texnikası sahələrini əhatə edir. Əlbəttə ki, lüğətdə verilmiş terminlər elektron texnikası sahəsində geniş işlənənlərin hər birini tam əhatə edə bilməmişdir.

Məlum bir məsələdir ki, neft və qaz sahəsində də texniki terminlərin müəyyən yeri vardır. Bu terminləri sistemli şəkildə 1997-ci ildə “Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rus -Azərbaycan - İngiliscə lüğəti” ində öz əksini tapmışdır. Lüğət “neft və qaz sənayesində işlənən rusca-azərbaycanca lüğət”in təkmilləşmiş variantıdır. Əsasən qeyd etdiyimiz lüğətin əsasında hazırlanmış, lakin yeni tərtib olunmuş lüğətə 900-dən artıq yeni termin əlavə edilmiş və ən əsası terminlər İngiliscə tərcümə olunmuşdur. Bəzi sözlərin tərcüməsiz verilməsinə də lüğətdə aydınlıq gətirilir “*Lüğətdən istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi terminlərin tərcüməsi mümkün olmadığına görə onlar Azərbaycan dilində sinonimləri ilə və bəzən də izahatlarla verilmişdir. Hamının işlətdiyi bir sıra (beynəlxalq) terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilmədən göstərilmişdir, onların orfoqrafiyası olduğu kimi saxlanılmış və ya qismən dəyişdirilmiş və mötərizə içərisində mənası izah edilmişdir*” (4, s. 3). Lüğətdə verilən terminlərə nümunə olaraq “*Азпечам* (bir neçə müxtəlif maşın, aparat və s. birləşməsindən ibarət qurğu) *assümbly, unit, set, plant item; Пекыпемон* (sistemdən çıxan qazların istiliyindən istifadə etmək üçün istiləndirici aparat) *recupertor*” (4, s. 130) və s. göstərmək olar.

Nəticə: Beləliklə, qeyd etdiyimiz lüğətlərdə texniki sahələr adı altında elmin müxtəlif sahələrində işlənən terminlər verilmişdir. Təhlil etdiyimiz lüğətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, texniki sahələr üzrə müxtəlif illərdə bir neçə lüğət nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərdə bəzi qüsurların olmasına baxmayaraq, bu sahədə yeni yaranan terminlər lüğətdə verilməsinə də cəhdlər edilmişdir. İnkişafda olan texnikanın tələbatını ödəmək və yeni yaranan anlayışların izahının verilməsi üçün yeni terminoloji lüğətlərin bu günümüzdə də belə nəşrinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı:2017.
2. Rus-Azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti Bakı:2004.
3. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: 2004.
4. Abbasov M. Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlər lüğəti. Bakı: 1997.

5. Ruscadan-Türkçəyə texniki islahatlar lüğəti. Bakı:1926.

Açarsözlər:termin, texnika, lüğət, informatika ,eletronika, informasiya

Ключевые слова: термин, техника, словарь, информатика, электроника, информация

Keywords:term, technique, dictionary, computer science, electronics, information

REPRESENTATION OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL TERMS IN AZERBAIJANI LANGUAGE IN DICTIONARIES

Summary

Terminological dictionaries on technical science have been published in the Azerbaijani language in different years. Looking through many of these dictionaries, it is clear that the terminological dictionaries published in modern technical fields are superior to other periods in terms of both the quality of compilation and the terms covered in the dictionary. Thus, if in the past the terms were translated from only one language, ie Russian, into the main language, Azerbaijani language, now dictionaries are published in not only two languages, but also in more than four languages. An example is multilingual terminological dictionaries published in three, four or more languages. Based on the above, we can say that the rapid development of technical fields in nowadays, the improvement of new technical equipment has actualized the collection of new terms in these fields and the publication of terminological dictionaries.

ОТРАЖЕНИЕ В СЛОВАРЯХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

В разные годы в азербайджанском языке были изданы терминологические словари, посвященные технической науке. Просмотрев многие из этих словарей, становится ясно, что терминологические словари в области техники, изданные в современную эпоху, и по структуре и с точки зрения терминов, охваченных в словарях, по сравнению с другими эпохами обладают большим преимуществом. Таким образом, словари, если в словарях, составленных в прежние эпохи, термины переводились только с одного, т.е. с русского языка, на основной, азербайджанский язык, в настоящее время издаются словари не только двуязычные, но даже на 4-х и более языках. В качестве примера можем представить 3-х, 4-х и более язычные терминологические словари. На основании вышеизложенного можно сказать, что стремительное развитие в современную эпоху технических областей, совершенствование новейшего технического оборудования актуализирует сбор новых терминов в данных областях и издание терминологических словарей.

Rəyçi: f.ü.f.d.,dos R.Heydərov